

הסטוריית החלב: אימי המשק האוטרכי ועד הסכמי גאטש

תכנון הייצור ברפת הוא חלק מובנה של הענף ומחייב תמיכה והכוונה ממשלתית

יעקב קלי

סינום

העליה בתנובת החלב לפרה והתפתחות טכנולוגית ברפת מחייבים הגדלת הרפתות. תהליך זה חשוב להתייעלות, תוספת הכנסה, הפחתת עלות הייצור ומניעת ייבוא. למעט

ייבוא מוצרים משובחים היכולים לשפר את טעם הצרכן הישראלי, ייבוא מוצרי חלב בכמות משמעותית יעקב את הגדלת הרפתות, יפגע בכל היצרנים ובחוסנו של הענף. ישוב חלוקה שיוויונית של מכסת חלב הנהוגה בארץ במקום קידום יחידות יעילות, יגביל את פיתוח הרפת המשפחתית. הגדלה או איחוד רפתות ע"פ מדדי היחידות היעילות במשק השיתופי מורכבת לביצוע.

בשני המגזרים - המשפחתי והשתופי - יש איפוא צורך למצוא דרכים להגדלת רפתות יעילות ע"י ניווד חופשי ומבוקר של מכסות. הדבר מחייב קביעת מדיניות, מהלך

מתוכנן ותמיכה ממשלתית - כנעשה בארצות המפותחות.

התפתחות הרפתות

ייצור חלב התפתח בארצות המערב עם הקמת

משקי חקלאות מעורבת ובמרכזם ענף הבקר. היה זה בקר רב-תכליתי: אמצע לביצוע עבודות שדה וחקר וייצור חלב ובשר. המוצרים היו מרכיב חשוב בתזונת האדם במשק האוטרכי - המספק את צרכיו ובסביבה

הכפרית. המזון לבהמות היה מרעה ושאריות גידולים. עם התפתחות התעשייה נשלחה לערים תוצרת משקי החלב, בעיקר חמאה וגבינות. מיפנה בפיתוח חל במחצית הראשונה של המאה הנוכחית עם כניסת אמצעי קירור

ותחבורה שיכלו להעביר חלב ניגר ותוצרת טרייה. הבקר החל להתקבץ ברפתות זעירות צמודות לחלקות קרקע המיועדות לגידול מספוא הזבל שימש לדישון השדות וחומרי לוואי שלא ראויים למאכל אדם ניתנו

כתוספות מזון לפרות החלב. כך השתלב הבקר בניצול הדדי של אמצעי ייצור ותרים לפיתוח המשק המעורב המתקדם; משקים רבים החזיקו רפתות. תשלובת כזו אם לא היתה, מן הראוי היה להמציאה, האמינו רבים. כתוצאה מכך הוקמו יותר מדי רפתות, שגדלו באורח מתמיד ויצרו עודף חלב שהפך לסמלו השלילי של הענף עד היום. מאז חלה התפתחות עיקבית - הבקר לא נדרש לביצוע עבודות המשק, הזבל הוחלף בהצלחה בדשן כימי, הרפת התנתקה מענפים אחרים והפכה ליחידה תעשייתית עצמאית. טופחו פרות "מתמחות" לייצור מרובה של חלב

שזרם למחלבות עירוניות לשם עיבוד. אולם הפרה נשארה יחידת ייצור יעילה למזון משובח ומבוקש למאכל אדם - היא ממשיכה לצרוך מספוא גס ושאריות גידולים מן המשק בתוספת חומרי לוואי מתעשיית המזון

שהתפתחה. יתרונות אלה מסבירים את העניין הכלכלי ברפת ואת הסיוע שנותנות מדינות רבות לעידוד ענף החלב. מאידך, זו גם הסיבה לאיטיות פרישת רפתנים ועיכוב בהגדלת יחידות הייצור למלוא הפוטנציאל הטכנולוגי שהתפתח ברפת. מיחידות ייצור קטנות במשק המעורב גדלו הרפתות לענפי תעשייה בתהליך טבעי ומרשים. בארה"ב בשנת 1945 - עם תום מלחמת העולם השנייה כאשר היה זינוק בהתפתחות המיכון הממוצע במשק, נמצאו כ-4.5 מליון רפתות או בלשון סטטיסטית - "מחזיקי פרות חלב". בשנת 1970 פחת מספר הרפתות לכ-400 אלף ובשנת 1994 היו 153 אלף יחידות ייצור בלבד. באותה עת ירד מספר פרות החלב מכ-17 מליון לכ-9 מליון; אולם ייצור סך-כל החלב גדל מעט, אגב ירידה קלה בצריכה לנפש והגדלת מספר הצרכנים. תנובת החלב לפרה הוכפלה. יחידות הרפת גדלו וכיום משקי חלב גדולים המכילים יותר מ-100 פרות מהווים 13.6% מכלל הרפתות ומייצרים 50% מסך-כל תוצרת החלב בארה"ב.

איונה האזרחית

מאז הנהגת מערכת מיכסות החלב ב-1984, היתה ירידה בכמחצית מספר משקי החלב. בשנים הבאות - עד 2005 - צפוי המשך התהליך ומספר הרפתות ירד בכ-50% נוספים. תהליך כה משמעותי לא נוצר במיקרה - עוד בסוף שנות השישים, בגלל עודפי חלב רבים, נבדקו בארצות השוק המשותף סיכויי המשק הזעיר ובעיקר השפעת מספר החולבות בעדר. נמצא שעדר גדול מעלה את הרווח השולי ליחידה וכמובן את הכנסת בעל העדר. המסקנה היתה שיש להגדיל את העדר כדי לשמור על מקומו ההוגן של הרפתן בקרב בעלי ההכנסות האחרים ועל יציבות משק החלב. "יתכנית מנשולט" של הוועדה האירופית לתכנון ענף החלב התבססה על מסקנות אלה, וייצגה

את הצעד הקיצוני לשינויים: נקבעו "ערכי-סף" לגודל עדר (40-60 פרות), שהיה גבוה מאוד יחסית למצב הקיים באותה עת בארצות החברות בשוק. התקבלה התנייה להפסיק כל עזרה ליחידות קטנות ע"י האיחוד האירופי או הממשלות תוך כמה שנים. סיוע כמותי הופנה ורוכז באופן בלעדי "ביחידות הייצור" המיועדות לפיתוח וב"ענפים חקלאיים מתקדמים". השקעות רבות נדרשו לקידום המשקים מגורמי השוק המשותף והממשלות החברות; בין השאר בסילוק עודפי ייצור והלוואות למשקים הראויים לפיתוח, עד ייצוב משק החלב האירופי.

התפתחות הרפת בארץ - כושר הייצור ואכסות החלב

הרפת בישראל לא צמחה בתהליך התפתחות טבעי כמו בארצות המערב המפותחות כמובא לעיל. הרפת המשפחתית והרפת השיתופית נוצרו ע"י החלטות הגורם המיישב. ע"פ המקורות הוקמו במרוצת השנים כ-20 אלף יחידות רפת זעירות במשק המשפחתי המעורב; רובן נעלמו וכיום נותרו כ-1300 רפתות המשמשות כענף הכנסה מרכזי במשק. כמעט כל הרפתות השיתופיות שהוקמו נשארו אולם צוותי ניהול ועובדים מתחלפים בתדירות רבה.

כדי לייצב את הענף יש צורך בהגדלה מתמדת של מיכסת החלב למילוי כושר הייצור המתפתח של הרפת. תנובת החלב לפרה עולה בהתמדה ודרושות פחות פרות לייצור מכסת החלב; כך מתפנות ברפת "עמדות" - אמצעי ייצור שהרפתן חייב לנצל. נוסף לכך, בכל רפת ותיקה, במוקדם או מאוחר, משקיעים אמצעים טכנולוגיים לשיפור תנאי הייצור.

החלפת ציוד או שיפוץ מכון חליבה, שיפור סככה או חצר, רכישת עגלה מערבלת שנשחקה או הרחבת מרכז מזון לאיחסון חומר נוסף

או חדש. הציוד החדש או השיפור - מלווה לרוב בהגדלת הכמות, המהירות והדיוק - ומסתכם בהעלאה כללית של כושר הייצור והגדלת היעילות. עד לפני כשלוש שנים הגידול בצריכת החלב נבע בעיקר מגידול מספר הצרכנים; לרפתנים רבים היתה הזדמנות להגדיל, לפחות במידת מה, את הייצור ולהתאימו להתפתחות העדר.

סכנה גדולה בנדון היא פתיחת שערי ייבוא למוצרי חלב שיקטינו את מיכסת החלב ליצרן ויסכנו את ההתפתחות הטיבעית והחשובה של יחידות הרפת. בעבר היה מקובל לסייע בתקציבי פיתוח למרבית ענפי החקלאות ולסייע להם במשברים שמקורם בכשל טכנוני, שינוי מבנה והתפתחות הענף. שנים רבות נעשו מאמצים מיוחדים לפתח רפתות קטנות שלא פירנסו את בעליהן. אולם לא היתה מכסת חלב מספקת להגדלת אותן רפתות כפי שהיה צריך מבחינה מקצועית וכלכלית, היינו, להכפיל את מספר הפרות בעדר ולצמצם בכמחצית את מספר הרפתות. צימצום בהיקפים כאלה, כפי שקרה באירופה ובארה"ב, לא קרה בארץ. הצעות אנשי המקצוע למוסדות המתכננים לקבוע עדיפויות בהקצאת מכסות חלב ותכנון בסיסי של הענף שמטרתו הגדלה וביסוס העדר, לא נענו; יתר על כן, מאז הוקמו רפתות חדשות, אשר הלחץ להקמתן הגיע מצד גורמים מיישבים. מרבית הרפתות בארץ הוקמו מתוך צרכים התישבותיים ולא מתוך בחינת יתרונות כלכליים או בחירת המתיישב. הבחינה הכלכלית שהיתה נהוגה שימשה "הצדקה" להקמת הרפת במסגרת ההתישבותית המיועדת ונעשתה ע"י מקצועני וכלכלני הגורם המיישב. הרפתן שפרנסתו ועתידו מותנים בהיקף הייצור לא היה שותף בקביעתו אולם את מחיר אי-ההתייעלות והעלות הגבוהה של הייצור בגלל הקפאת פיתוח הרפת, אמור היה הוא לשלם, בעת פתיחת השוק לייבוא מוצרי חלב וצמצום הייצור במשקו.

מדיניות ייצור החלב בצולם

משנת 1995 החל מסחר בינלאומי של מוצרי חלב ע"פ הסכמי גאט, הפותחים שערים לייצוא עודפי המדינות המפותחות למדינות המתפתחות בד בבד עם הגנה בעזרת מכסים כספיים ישירים ותקנות בריאות עקיפות. להגנה ולפתיחות יש היבטים מנוגדים: מחד שמירה על הייצור המקומי וקיום התישבות בפריפריה, ומאידך יצירת משק נטול לחצים מספיקים להתייעלות.

בעולם מצויים איזורי ייצור בעלי יתרונות טיבעיים כגון - ניו-זילנד וחלקים תואמים באוסטרליה ודרום אמריקה. ייחודם הוא באקלים ממוזג, בשטחי מרעה נרחבים בעלי עשב (TEMPERATE GRASS) משובח - שלא מחייבים השקיה בשדה ולא תוספת גרגרים באיבוס; גם לא דרושים מבנים לאחזקת הפרות. יחידות העדר גדולות ויעילות, ומשק בקר ותעשיית החלב אשר התפתחו מזה דורות יודעים לנצל היטב את תנאי המקום. עלות הייצור (15-16 סנט לליטר) - כמחצית מזו שבמרבית ארצות העולם.

בארצות אירופה וצפון אמריקה מצויות רפתות מפותחות, אולם תנאי האקלים פחות נוחים בחורף קר ויש להחזיק את הפרות במבנים ולשמר מזון מגידולי הקיץ. מחיר החלב הגבוה, בתחום ה-30 סנט לליטר חלב, מאפשר קיום נאות של היצרן. ייצוא מוצרי חלב מארצות אלה כמו גבינות קשות או אבקת חלב, הם לרוב עודפי ייצור שטרם נעלמו ומחייבים תמיכה.

במזרח אסיה ובאפריקה המשוונית, עם התפתחות התיעוש ורמת החיים, מתפתח שוק למוצרי חלב. בגלל תנאי האקלים - עונות יובש וצורך בהשקיה, אקלים חם בו גדל עשב טרופי שאינו משובח (TROPICAL GRASS) המחייב שימוש מרובה בגרגרים ועקת חום המגבילה את רמת הייצור, עלות ייצור החלב גבוהה.

האיום כי באיזורים מסויימים בעולם יכולים לייצר חלב במחיר נמוך מאוד או שבארצות מפותחות יש תמיכה בייצוא מוצרי חלב עודפים - יהיה חלק בלתי נפרד ממאבק הקיום של רפתנים רבים בעולם ובארץ. כדי להצליח בקיום משק החלב בארץ מתוך מניעים כלכליים של יתרונות ענף חלב מקומי, יש מקום ללמוד מרפתני אירופה כיצד להפעיל מעורבות ממשלתית מבוקרת בתכנון משק החלב ולפעול להגדלת הרפתות.

יסודות התכנון

מניעת יבוא הטלת מכס מגן יכול לבטל את היתרון שיש למוצרי יבוא מסובסדים או שעלות ייצורם נמוכה בכמה איזורים בעולם. במו"מ על הסכמי גאט לא הקפידו כנדרש על חסימת יבוא חומרי גלם לתעשיית מוצרי החלב. קזאינטיס -חלבוני חלב שטכנולוגיה חדישה יכולה להפיקם ממי-גבינה ולהחזירם למוצרי החלב, במקום להזרק לא נכללו בהסכם הביטורלי עם אירופה. תהליך הטיפול במי גבינה נדרש עבור איכות הסביבה ואנו מייבאים את התוצר ללא מחסום כלכלי. נוסף לכך, החלב המיוצר בארץ הוא דל מאוד במוצקים ולשיפור חלק מהמוצרים יש לייבא, כיום, רכיבים משלימים. בעניין זה, עדיף לבחון בארץ ייצור חלב עתיר מוצקים כמו בארצות אחרות. זאת במקום לייבא חומרי גלם זולים ולפרוץ פתח לייבוא.

הגדלת הצריכה המקומית

צריכת חלב לנפש בארץ אינה גבוהה ויש מקום להגדילה. הכורח לממש יבוא מוגבל של מוצרי חלב משובחים החסרים על מדף הצרכן הישראלי אינו חייב לדכא את הצריכה. הוא יכול להפוך מוצרי חלב נוספים לאטרקטיביים יותר, לגוון ולהשביח את טעמו של הצרכן הישראלי ולצמצם את הצורך בהתרוצצות בין מדפי הגבינות טרם השיבה

ארצה. במקום הייבוא אפשר לעודד יוזמות בהקמת מחלבות ביתיות המתמחות במוצרים ייחודיים החסרים בשוק המקומי, אשר אותם לא מייצרות המחלבות הגדולות. משק הבפאלו בביצרון ואחרים הם דוגמה לכך. אחד הקשיים בהקמת מחלבות כאלה הוא ההתנגדות מצד ממסד החלב הרואה בכך תחרות.

תכנון הייצור

השוק המשותף מתוכנן עד שנת 2000 וכבר בשנת 1998 תתקבל החלטה אם להמשיך את התכנון או לפתוח ייצור חופשי של חלב. זה הזמן לתכנן בארץ ולהשקיע בייצור ובתעשיית החלב כדי שיהיו תחרותיים; ביניהם תהליך מואץ להעברת הייצור למשקים גדולים ויעילים.

תכנון הייצור ברפת הוא חלק מובנה של הענף בכל העולם. הרפתן חייב להעריך את היקף הייצור החזוי כדי שיוכל להחליט, מוקדם ככל האפשר, על מספר הבהמות שעליו להחזיק ובהן להשקיע. עוברות כ-3 שנים מעת ההחלטה על גידול פרת תחלופה או אחזקת פרה נוספת ועד שווק החלב ממנה. בארץ הרפתן כמעט ולא שותף בהחלטה זו; הוא פשוט מגדל את כל העגלות ללא אבחנה, מעבירן מיבחן ייצור ובגלל מגבלת מיכסת החלב, מוציא פרות יצרניות, לא מתוך הצדקה כלכלית. גידול עגלות עודפות הוא נטל כספי על ייצור החלב; בארצות רבות נוקטים באמצעים יותר יעילים כמו: שימוש בפריס מגזעי בשר לרביית חלק מהאימהות לשם הגדלת ההכנסה מייצור ושיווק הבשר, מכירת עגלות ממשקי טיפוח למשקים שנמנעים מגידול עגלות או סילוק למפטמה מיד עם הלידה.

בארץ, ענף הרפת נותר כמעט יחיד עם צורך מובנה בתכנון. אולם עם הורדת הסובסידיה ב-1.11.91 נעלם כלי אכיפה חשוב. "אין כל

נבדקו חלופות רפת משותפת:

- (1) רפת הכוללת את כל השלוחות ומיועדת להקמה כחלופה לשלושת הרפתות הפעילות.
- (2) כנ"ל ללא גידול עגלות שיעשה באחת מהרפתות המושבתות.
- (3) כנ"ל בתוספת מענק כספי למימון ההשקעות בתשתית.

הנחות הנתוח הכלכלי הן שברפת המשותפת יהיו החסכוניות הבאים:
ימי עבודה 29.7%;
עלות ההזנה 8.9%;
עלויות חומרים ושרותים 7.2%;
תוספת תנובה ממוצעת לפרה 5.1%.

סה"כ החסכון המצטבר בעלויות, עם הגידול בתנובת החלב, הביא לידי גידול בתרומה ב' בשיעור של 27.9% בהשוואה לרפת המצורפת. נתון זה זהה לסכום הפעילות הכלכלית של שלוש הרפתות הפועלות בנפרד. החיסכון של הרפת המשותפת מאפשר השקעה של כ-9 מליון ש"ח כאשר ההשקעה הדרושה בה היא בסך כ-14 מליון ש"ח. החסכון מגידול העגלות ברפת מושבתת מאפשר הגדלת ההשקעה בכ-0.8 מליון ש"ח ועם מענק להשקעות יגיע הסכום המירבי להשקעה ל-12.3 מליון ש"ח. מכאן שבכל אחת מהחלופות שנבדקו לא היתה הצדקה כלכלית להקמת הרפת המשותפת. בעת הדיונים על סוגיות מורכבות נוספות כגון:

❖ קשיים בחלוקת פירות ההשקעה בגלל פער גדול ברווחיות טרם הקמת הרפת המשותפת.

❖ פער גדול באיתנות הכלכלית בין המשקים עשוי לדרג את כדאיות ההשקעה ברפת המשותפת על פני ההשקעות אחרות ולהקשות על ההחלטה להקמה.

המקורות שמורים במערכת.

בכמות שוויונית, במחיר רשמי של שקל לליטר חלב. הפורש נהנה מהפיצוי ככל גימלאי. אם אין דורש בכפר, משמשת המיכסה למשקים משפחתיים ע"פ עדיפות לאומית. ממוצעת החלב נמסר שבשנתיים האחרונות פרשו 43 ייצרנים.

החלב באשק הקיבוצי

נוסף על העניין הטבעי בהגדלת הייצור וההכנסה, נוספו בשנים האחרונות מספר משתנים אשר הניעו קבוצות משקים שיתופיים לבחון כדאיות הקמת רפת משותפת, והשבת הייצור באופן מלא או חלקי ברפתות הקיימות.

המשתנים הם:

1. השקעות בסכומים גדולים לשיפור הטיפול בשפכים למניעת פגיעה במקורות המים ובאיכות הסביבה.
2. מחסור בכח אדם ניהולי ושכר-עבודה גבוה למנהלי רפתות מקצועיים.
3. סכום ההשקעות הצפוי של רפתות הפועלות בנפרד עשוי להיות נמוך בהשוואה להשקעה בהקמת רפת משותפת.
4. עליית ערך הקרקע של הרפת לשימושי נדל"ן.
5. נידוד מכסות חלב.

שלושה משקים שיתופיים חברו לבדיקה כלכלית להקמת רפת משותפת כחלופה לפעילות הרפתות הקיימות. מטרת הבדיקה הכלכלית - לבדוק האם הקמת רפת משותפת תגדיל את הרווח הצפוי (תרומה ג') לכל אחת מהרפתות. כהכנה לבדיקה הוכנה תכנית השקעות לרפת המשותפת, ההכרחית ע"פ דרישות המשרד לאיכות הסביבה. נאספו נתונים כלכליים ומקצועיים בשלושת המשקים ומהרפת המשותפת ברמת הגולן והוכנה תוכנית השקעות לכל רפת בנפרד טווח התכנון עמד על 10 שנים.

כוונה להפוך למדינת משטרה וזה הרי גם לא יועיל" - טוענים קברניטי הענף. אולם, באוירת חופש הייצור קשה לקיים תכנון הדורש סולידריות והבנת המגדלים, הם מדגישים. בעוד לרפת בעולם המערבי ברור כי יש לקיים את הסכם ייצור המכונה "מכסת חלב", אין הדבר כך עבור הרפתן הישראלי. מצויים פורצים המחפשים כל דרך להגדלת השיווק וכמובן יש מחלבות המשתפות פעולה. הציבור רואה שלא בצדק את הכפייה לקיים מיכסת חלב, כמהלך הנוגד את היוזמה החופשית, החיובית בעיניו, ואת חופש השיווק המובן והמקובל כחשוב במיגזרים אחרים - בתעשייה, במסחר או בשרותים.

הגדלת רמת

הבסיס להגדלת רפתות והתיעלותן יכול להתבצע כיום במשק המשפחתי ע"י פרישת רפתנים ורכישת מכסת חלב לאחר בדיקת יכולת המשק היעיל להחזיר את ההשקעה. במשק השיתופי נבדקות אפשרויות של פירוק ואיחוד רפתות. למטרה חשובה זו התקבלה החלטה לאפשר נידוד מכסות חלב בין היצרנים ע"פ כללים מוסכמים.

האם קיימים יתרונות כלכליים לרפת הגדולה בהשוואה לרפת קטנה בישראל.

יתרונות הרפת הגדולה הוכחו ברפתות המשפחתיות בארץ, שגדלו כתוצאה מהפסקת הייצור בחלק מהן. בדיקות כלכליות בארצות המערב מציגות קשר ישיר בין גודל הרפת לבין שיעור התשואה. אולם קשר זה לא הוכח בקבוצת הרפתות במשק השיתופי.

פרישת יצרנים ותיקים במשק המשפחתי הוא תהליך טבעי כאשר מסיבות שונות כמו גיל, בריאות, והפסקת ההמשכיות המשפחתית - נאלצים למכור את המשק. במסגרת מועצת החלב נקבעו כללים לפיהם מחולקת מיכסת הייצור הפורש; היא מוצעת לכל יצרני החלב במושב והמעוניינים פודים את חלקם, לרוב

